

A „STEINDL-FÜZETEK”

EGY FORRÁS A DUALIZMUS KORI ÉPÍTÉSZKÉPZÉS TÖRTÉNETÉNEK
HISTORIOGRÁFIAI MEGKÖZELÍTÉSÉHEZ

A közelmúltban az építészképzés története – interdiszciplináris beágyazottságának, az építészeti identitásról zajló diskurzus aktualitásának, valamint a feldolgozatlan, vagy kevésbé ismert források viszonylag nagy mennyiségének köszönhetően – gyakran került a nemzetközi építészettörténeti és -elméleti kutatás homlokterébe.¹ Hasonlóképpen, a dualizmus kori Magyarország építészképzésének története legalábbis hazai, de akár nemzetközi érdeklődésre is számot tarthatna, hiszen a 19. századi egyetemi szintű intézményesülés a művészi-mérnöki diszciplináris hibriditás sajátos jelenségét hozta létre a budapesti Magyar Királyi József Műegyetemen.² A témában való tájékozódást akadályozza ellenben az egyébként is sporadikus forrásanyag feldolgozatlansága vagy lappangása, így indokolt a „Steindl füzetek tartalma” címen Schulek Frigyes másolatában fennmaradt előadásjegyzetek teljes szövegű közlése, annak reményében, hogy fontos adalékokkal szolgál az Országház tervezőjének oktatói munkásságát és építészettörténeti műveltségét illetően.

Steindl Imre 1860-ban kezdte meg oktatói pályáját tanársegédként a budai József Polytechnikum mennyiségügyi osztályaiban.³ Az ifjú Steindl két esztendőig töltött az építészoktatás szempontjából meglehetősen kezdetleges intézményben,⁴ majd többéves bécsi kitérőjét követően az 1869–70. tanév második szemeszterében a beteges (más forrás szerint „a tanári pálya iránt nem nagy kedvet tanúsító”⁵) Szkalintzky Antal helyére kinevezték a Polytechnikum rendkívüli tanárává.⁶ A következő tanévtől már rendes tanárként működött, míg a párhuzamos műépítészeti tanszéket előbb Schulcz Ferenc,⁷ majd a gótikaspecialista korai halála után, 1872-ben Hauszmann Alajosra bízta.⁸

Steindl eleinte elődje, Szkalintzky tantárgyait oktatta: az 1870–71-es tanévtől az *Építészeti műtörténet tervezésekkel II. folyam (részlettan)* címen futó órát, valamint a Polytechnikum másik építész-tanárával, Schnedár Jánossal megosztva a *Szárazépítészeti szerkesztések*⁹ (1871–72-től *Építészeti műtörténet tervezésekkel*¹⁰) névre keresztelt gyakorlatot vezette. Az 1871-től immár egyetemi rangon működő Magyar Királyi József Műegyetem 1870-es évek derekára megcsontosodó tanrendjének leírásában az 1874–75-ös tanévtől már az órák részletes jellemzése is helyet kaptak. Ezekből kiderül, hogy Steindl ekkor *Válogatott fejezetek az építészeti szerkezettanból* címmel is tartott középítéstani kurzust.¹¹ A tantárgy leírása („Födélzések, boltozatok és lépcsők”) Schnedár János *A gyakorlati építészeti elemek* című tankönyvének alfejezeteit idézi.¹² Steindl felelős volt még az *Építészeti alaktan II. folyam* és az *Építészeti műtörténet II. folyam* tárgyakért; mindkettő témája a „román és góth modor” volt.¹³ Továbbá az *Egyes épületnek fejlődési története* című órája mellett Hauszmannal közösen tervezési gyakorlatokat is tartott a professzor.¹⁴ Az 1870-es és 1880-as évek fordulójától az alaktani óra anyaga a tanrend összefoglalója szerint „A középkori műrészletek (román és góth modor) kimerítő tárgyalása”¹⁵ volt, míg a műtörténeti előadás témája: „A középkori építés történetének tárgyalása, tekintettel a talaj, éghajlat és az egyes nemzetek jellege, politikai és társadalmi viszonyai által a főalakzatokon okozott változásokra.”¹⁶

Steindl oktatásmetodikai orientációjának tárgyalásánál elsősorban mestere, Friedrich von Schmidt, illetve a bécsi professzor által alkalmazott „mesteriskolaelv” (*Meisterschulprinzip*) hatása merül fel.¹⁷ Schmidt a bécsi Képzőművészeti Akadémia 1866-tól kidolgozott reformjainak vezéregyé-

niségeként, majd 1872-től az intézmény rektoraként a középkori építőpályók mintájára elképzelt mesteriskolák individualizált, praxisorientált oktatási rendszerét honosította meg.¹⁸ A Steindl által is megtapasztalt bécsi akadémiai képzés sajátossága volt a történeti stílusok alapján differenciált modell, amely szerint Schmidt a középkori, Theophil Hansen pedig az antik és reneszánsz irányzatokat oktatta.¹⁹ Hasonlóan alakult a képzési struktúra a József Műegyetemen is, ahol Steindl a román és gótikus, míg Hauszmann eleinte az antik és a reneszánsz, később a reneszánsz és a barokk, Czigler Győző pedig – 1887-től – az ókori műépítészet professzora volt. Steindl stílustörténetileg meghatározott oktatási módszeréhez dogmatikus attitűd is tapadt, amely nem állt távol Schmidt és Hansen szemléletétől,²⁰ sőt, a magyar professzor talán még a bécsi mestereknél is kategorikusabban viszonyult választott stílusához. Sándy Gyula számol be róla, hogy Steindl egy négyszemközti konzultáció során két órán át – a schmidti gótikus hagyományt hangsúlyozva²¹ – győzködte stílusának fontosságáról: „[Steindl] Áhítattal hallgatott akkori hosszú előadása végeztével, még egyszer lelkemre kötvén az ő modorának szépségeit azt mondta: »soh se tervezek antikban vagy barokkban!«”²² Steindl megjegyzése túlmutat a *Wiener Bauhütte* és a *Hansen Club* stílustörténeti alapú, szelíd rivalizálásán, és egy személyes meggyőződésében gótikus professzor alakját körvonalazza. Steindl dogmatikus szemléletét fejezi ki a – parodisztikus megnyilvánulásokra hajlamos, így kellő forráskritikai távolságtartással megközelítendő – Komor Marcell által felidézett hitvallás is: „Nem megyek – így szólt egy ízben – Velencébe, mert félek, hogy elrontom magamat, hogy az ott álló műemlékek befolyásolnak tudásomban.”²³

Schmidt örökségeként említhető még az emlékközpontú jelleg Steindl oktatásmódszertanában. A bécsi *Dombaumeister* kortárs méltatói kiemelték, hogy oktatásában a gótika mint élő, egyénileg alakítható anyag jelent meg, nem pedig „halott formaként”.²⁴ Ennek megfelelően a rajztermi feladatok mellett a Schmidt-metodika egyik alappillére lett a középkori műemlékek felmérését célzó tanulmányi kirándulások sorozata 1861-től, amelyeket 1862-től a hallgatók önszerveződésének köszönhetően a *Wiener Bauhütte* nevű diákegylet keretein belül bonyolítottak le;²⁵ ugyanezen évtől a felvételeket rendszeresen közölték a *Publikationen des Vereines Wiener Bauhütte* címet viselő periodikában. Steindl tanári működésének első éveitől kezdve hallgatói kirándulásokat vezetett Magyarország középkori emlékeinek felmérésére,²⁶ a középkor iránt lelkesedő egyetemisták pedig megalapították a Műegyetemi Építészet-hallgatók Szövetségét. A *Wie-*

*ner Bauhütte*vel vonható kézenfekvő párhuzamot alátámasztja az *Építési Ipar* egy 1878-ban megjelent híradása is: „A magy. kir. József-műegyetem építészeti szakosztályának hallgatói Steindl Imre tanár vezetése alatt saját körükben »Műegyetemi építészet-hallgatók egyesülete« cím alatt a bécsi »Bauhütte« mintájára egyletet alakítottak [...]”²⁷ Bár a *Wiener Bauhütte* kiadványsorozathoz mérhető publikációs tevékenység nem bontakozott ki a József Műegyetemen, 1878-ban *Magyarországi műemlékek* címmel egy 21 lapot tartalmazó füzet jelent meg a hallgatók rajzaival.²⁸ A műegyetemi hallgatók ezen túl 1880-ban lehetőséget kaptak arra, hogy mintegy 300 felmérési lappal szerepeljenek a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága által szervezett kiállítás egyik termében.²⁹ A bizottság reprezentánsaként véleményező Schulek Frigyes a kiállított munkák gazdagságát dicsérte, különösen azt, hogy a „felmért tárgyak a műszaki igényeknek teljesen megfelelő alapossággal, pontosan megrajzolatnak és sok csinnal ábrázolatnak”,³⁰ ugyanakkor kritikát is megfogalmazott: „Több oldalról kifogás alá csupán a rajzoknak azon túlfinom árnyalása vettetett, mely különösen az u. n. texturának időrabló aprólékos részletezésében találja kifejezését.”³¹ Noha a *Magyarországi műemlékek* című kiadványnak köszönhetően fennmaradt kissé modorosan részletezett, néhol túlságosan a fény-árnyék hatások kiaknázását, mintsem a dokumentatív célokat szem előtt tartó tervlapok igazolni látszanak a megjegyzést,³² a mintarajztanodai étképményes rajzi órákon a dekorativitás szempontjából megengedő,³³ azonban az építészeti felmérések tekintetében rigorózus³⁴ Schulek részéről kissé szigorú az építészhallgatók kritikája. Steindl egyébként Foerk Ernő emlékei szerint – Schmidthez hasonlóan – kifejezett ellenjavallta a túlzott rajzosságot, mondván, „Nem jó, ha az építés nagyban szépen rajzol!”³⁵ Mert [...] beleszeret a saját rajzába, elveszti a kapcsolatot a térbeli lehetőségekkel és végül szomorúan tapasztalja, hogy az, ami a papíron szép és festői, a valóságban lapos, üres és semmitmondó [...]”³⁶ Miután Steindl 1882-ben elnyerte az Országház építésének jogát, a kirándulások megritkultak (az utolsóra 1895-ben került sor³⁷), így a század utolsó két évtizedében kissé megkopott mind az oktatás praxisorientált jellege, mind pedig az emlékközpontú képzés elmélyültsége.

Szót kell ejteni még a rajztermi gyakorlatokról, amelyek során a Max Fleischer által lejegyzett Schmidt-módszer³⁸ mintájára Steindl is rajztábláról-rajztáblára járt, személyre szabott instrukciókkal és korrektúrával látva el a hallgatókat.³⁹ A professzor gyakran a hibákból vagy a jó megoldásokból levonható tanulságot azonnal közkinccsé is tette; Foerk így emlékezett meg erről: „A szónak soha

Steindl füzetek tartalom.

I^o füzet.

Göth stylus (m. v.!) elavereise.

Ar. építészeti helyreállítás a Hilli
Kéjre emlékeztet körök. - Elv.

Geographiai elvont (Europában).

Romia, átmeneti, göt.

Suger, st. denis-i apát (1137)

Architecture ogivale, F. primaris,

II rayonnant, III flamboyant.

Angliában legnagyobbat Canterbury 1174.

Építészeti Szent-Élmon

Németországban: Szigori 1225-1275

Kéjzetes, virágzó 1350-ig is

Később 1450-ig is hangulatok. XVI. sz.

Tömeges építés. - támpillések

tanács (arc bontant. testek.

kiszélesített építés.

Templom alaprajz. Kopti elmond.

Működésük feljegyzése Rómában

mint, Földi Kápolna Rómában.

Támaszok: egyenlő hangsúlyos alap.

Ornamentikus Római felvonások.

a határozott önkényes támasz.

az oldalnyomás nagyrészt

igazodik a támpillések

pillérsíkjára.

XV. sz. 8. sz. alap.

Övvel is fordult a szelvény. Kőzet

Létszám, nyitott nagy szelvény.

Allatok egyenlő; csoportos;

számú

Mérsékelt - Mérsékelt

hulladék, kamai hat

feltározás, torzió.

Kör. támasz stb. a szelvény

kecskéi és szelvények alatt.

piros a ferdén oldalak.

Római, Kápolna Rómában.

Chor; - Kés = szelvény,

Villák?

kerítés = boltozat.

hízelvény

Központ

álló tartók

felvonások, gólyakörök (?)

Dönt, colonette.

allatosság, Leibniz, allatfi

abstufung?

fontosabb

milliókat

allatosság

Pass, Dupass.

(?) Allatosság - főt

Streifen förmige Wölbung ?!

nem volt mestere, nem is ott tanultunk nála, amikor a kiszabott órában a katedrán prelegált, jobban mondva olvasta jegyzeteit, hanem akkor, ha maga köré gyűjtve hallgatóit, egyik növendéke rajztáblája mellett magyarázott és tanított az éppen előtte fekvő feladattól kiindulva.⁴⁰ Schulek János pedig arról számolt be, hogy Steindl hallgatóit a tanszék nagy termének közepén elhelyezett méretes asztal köré gyűjtve értekezett a körbeadott mintalapok tanulságairól.⁴¹

A „Steindl-füzeteinek tartalma” címet viselő kéziratot a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye őrzi. A jegyzetanyag az 1961-ben Schulek Tibortól az MTAK birtokába került Schulek-hagyatékban az Ms 5029/31. jelzetű, „Schulek Frigyes – vegyes töredékes alak- és stílustani jegyzetek” című mappában, azon belül a 71–80. számozású vegyes építészettörténeti jegyzeteket magába foglaló palliumba rendezve található. A kézirat hordozója két halványbarna, kétrét hajtott papírlap (bifolio), amelyek összesen négy számozott foliót (76–79.) tesznek ki. A fol. 76v, 77v lapok alján, valamint a fol. 78v, 79v lapok közepén „Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára” feliratú pecsét olvasható. Az oldalak közepén vertikális hajtás nyoma utal korábbi tárolási módjára. A ceruzával írt, egy kéztől (egyéb kéziratokkal való összevetés alapján egyértelműen Schulektől) származó szöveg a lapok bal hasábjában olvasható, a jobb hasábjában pedig széljegyzetek kaptak helyet. Nem látható írás a három utolsó oldalon (78v, 79r, 79v).

A „Steindl-füzetek” másolatai akkor jöhettek létre, amikor 1903-ban Steindl Imre súlyos betegségét és halálát követően Schulek lépett műegyetemi katedrájára. Jóllehet Schulek több évtizedes oktatói tapasztalattal érkezett a Mintarajztanodából, minden bizonnyal érezte, hogy a műegyetemi építészettörténeti kurzusok más jellegű felkészülést igényeltek, mint a mintarajztanodai gyakorlatok, így módszertani minták után kutatott. Ezt példázza a Schulek-hagyaték három másik kézírata is,⁴² egyrészt az a Their Manó⁴³ jegyzetei alapján készített másolat, amely Heinrich von Schmidt (Friedrich von Schmidt fia) müncheni műegyetemi professzor egy 1896–1897-es előadássorozatának vázlatát közli,⁴⁴ továbbá egy kivonat Czigler Győző ókeresztény építészeti előadásairól,⁴⁵ valamint egy magyarországi műemlékeket bemutató előadásjegyzet, amely Melha Tibor műegyetemi hallgató feljegyzései alapján készült.⁴⁶ Schulek utólagos kiegészítése szerint utóbbi az 1901–1902-es tanévben keletkezhetett, így az 1903–1904-es tanévben végzett Melha⁴⁷ valószínűleg a középkori alaktani gyakorlatok kiegészítéseként tartott Steindl-előadásokról

készítette a jegyzetet.⁴⁸ Mindezek alapján feltételezhető, hogy Schulek oktatói munkásságának elején, a kezdeti metodikai puhatolózás idején, azaz 1903 körül készítette el az eredeti Steindl-füzetek másolatait. Steindl autográf jegyzeteinek keletkezési körülményeiről nem állnak rendelkezésre források.

Steindl első füzetébe általános bevezetővel kezdődött, amely – a hevenyészett másolat szerint – magában foglalta a gótika elnevezéseinek vizsgálatát, a korszakolás és a földrajzi eloszlás tárgyalását. Szintén a bevezetés része volt az építészet pozíciójának meghatározása a művészeti ágak hierarchiájában („első”), amely eszmefuttatás vélhetőleg Wilhelm Lübke *Geschichte der Architektur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*⁴⁹ című műve előszavának derivátuma. A német szerző munkája a „Steindl-füzetek” legfontosabb szakirodalmi forrásaként azonosítható; nem csupán Steindl néhol feltüntetett pontos bibliográfiai hivatkozásai okán,⁵⁰ valamint filológiai alapon, hanem idősebb Bobula János 1892-es elkeseredett cikke nyomán is: „[...] a magyar műegyetemen nem is volna lehetséges az építészeti tanfolyamot bevégezni, hogyha Lübke-nek német szövegű »Geschichte der Architektur« című műve nem létezne, mert a francia és angol idevágó művek ifjainknak még hozzáférhetlenebbek és magyart egy tanár sem írt”.⁵¹ Alighanem szintén a bevezetéshez tartozott a következő szövegrész, amelyben a gótika franciaországi és angliai megjelenésére és a korszakolásra utaló címszavak sorakoznak. Külön figyelmet érdemel a német gótika korszakolása (szigorú, virágzó, késői, hanyatló), ugyanis a Steindl által felvázolt kronológia egybevágh azokkal az időkeretekkel, amelyeket Lübke két korai, középkolásoknak készített munkájában, a *Leitfaden für den Unterricht in der Kunstgeschichte*⁵² és a *Vorschule zum Studium der kirchlichen Kunst des deutschen Mittelalters*⁵³ című kötetekben alkalmazott.⁵⁴

Steindl első füzetében a bevezetőt a gótikus építészet alaktanának bemutatása követte. A szövegszerű egyezések alapján megállapítható, hogy Steindl nagyban támaszkodott Lübke *Geschichte der Architektur*jára, ugyanakkor a munka által követett tematikai sorrendet nem minden esetben vette figyelembe. Az ismertetés elején – akárcsak Lübkenél – szó esett a gótikus építészet sajátos alaktani elemeiről, így a támpillérekről (*Strebe Pfeiler*) és a támívekről (*Strebebogen*),⁵⁵ ezután azonban a kötet tematikáját felborítva az alaprajz bemutatása került sorra. A kitérő után a támaszok, a boltövek és bordák, az ablakok és merműveik, valamint a szentélyzáródások típusai szerepeltek, majd a „külső elrendezés” egyes elemei (támpillér, faltagolás, fiálé, homlokzat, torony, kapuzat) kerültek bemutatásra. Ehhez az alaktani áttekintéshez nemcsak Lübke művét,

hanem Karl Schnaase *Geschichte der bildenden Künste* című munkájának vonatkozó részleteit is felhasználta Steindl.⁵⁶ Noha Schnaaséra egyáltalán nem hivatkozott a professzor, a német szerző műve sokszor olyan – néha egy-egy kifejezésre szorítózkodó – többletinformációt vagy sajátos megfogalmazást tartalmaz, amelyek alapján a filológiai szempontú összevetés indokolt.⁵⁷ Ráadásul Schnaase – alább kifejtésre kerülő – művészettörténet-írói diszpozíciója is harmonizál a Lübke szintézise által képviselt historiográfiai irányvonallal.

Steindl második, a gótika franciaországi példáit számba vevő füzetének összeállításakor elsősorban Lübke munkájára hagyatkozott. A tartalmi és szövegszerű egyezések mellett erre utal, hogy az egyes emlékek többnyire a Lübke által meghatározott sorrendben követik egymást.⁵⁸ A „füzet” első bekezdései a stílus korszakolását, különböző megjelenési formáit tárgyalják, majd ezt követi az egyes emlékek bemutatása. Lübke alapján az első korszak emlékei három csoportra bontva szerepelnek: először a korai példák (St. Denis, Noyon, Chalons, Rheims, Blois), majd a még mindig erőteljes román elemekkel bíró második csoport (Laon, a párizsi Notre Dame, Braine templomai – utóbbiról – Henszlmann nyomán⁵⁹ – megjegyezte Steindl, hogy a kassai dóm „őse”), végül pedig a gótika kiteljesedését jelentő harmadik csoport (Chartres, Reims, Amiens, Beauvais, St. Chapelle, Troyes, Le Mans, Auxerre, Rouen, Carcassone, Lyon, Tournai, Albi⁶⁰) következett.⁶¹ Lübke munkájából a francia katedrálisgótikára vonatkozó részek néhol bővebb, adatoló leírások formájában kerültek átvételre, de olykor bizonyos – Steindl vagy a másoló Schulek által talán kevésbé jelentősnek ítélt – emlékekről csak címszavakban esik szó.

A harmadik „Steindl-füzet” a svájci gótika emlékeire koncentrál. A jegyzet egyfelől Lübke alapján francia Svájc katedrálisait említi (Lausanne, Genf),⁶² másfelől a német nyelvterület három fontosabb emléke is bekerült az áttekítésbe. Utóbbi, berni és bázeli épületeket felsorakoztató részek széljegyzeteiben Ernst Förster *Denkmale deutscher Baukunst, Bildnerie und Malerei von Einführung des Christenthums bis auf die neueste Zeit* című munkájára,⁶³ valamint a Georg Dehio és Gustav von Bezold által összeállított *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes*⁶⁴ mintalapjaira is találunk hivatkozásokat. A Dehio–Bezoldot alapvetően Schulek használta 1903 utáni oktatói tevékenysége során,⁶⁵ azonban a hivatkozott táblák már 1888-ban kiadásra kerültek, így akár Steindl jegyzeteiben is szerepelhettek. A 156. táblán a bázeli Münster alaprajza, az 158. táblán a keresztmetszeti rajz, a 161. táblán pedig egy hosszmetzeti részlet látható. Végül Steindl

negyedik „füzete” szorosán követve a Lübke által meghatározott rendet Belgium és Hollandia (Brüsszel, Tournai, Antwerpen, Bruges, Utrecht, Dortrecht, Nymwegen, Haarlem, Löwen, Gent, Ypern, Middelburg) gótikus egyházi és világi épületeit vonultja fel.⁶⁶

A „Steindl-füzetekből” kihámozható szakirodalmi hivatkozási és tájékozódási rendszer egy irányba mutat: a professzor leginkább a – gótika historiográfiáját monografikusan feldolgozó – Paul Frankl által „első nagy szintéziseknek” nevezett munkákból táplálkozott.⁶⁷ A nagyhatású összefoglalások szerzőit: Franz Kuglert, Karl Schnaasét és Wilhelm Lübket közös működési területük és tudományos szemléletük okán – mindeközben módszereik és elméleti megközelítésük különbözősége ellenére – a berlini művészettörténeti iskola képviselői közé sorolja szakirodalom.⁶⁸ Bár Steindl közvetlenül nem hivatkozott műveire, ki kell emelni Franz Kuglert, nemcsak az első egyetemes igényű művészettörténeti kézikönyv, az 1842-ben megjelent *Handbuch der Kunstgeschichte* szerzőjeként,⁶⁹ hanem a négykötetes *Geschichte der Architektur* című kézikönyvsorozat elindítójaként is, amelynek negyedik kötetét Jacob Burckhardt mellett éppen Lübke jegyezte.⁷⁰ A berlini Bauakademie majd a stuttgarti polytechnikum professzoraként működő Lübke a berlini kör Benjámija volt, de már 1855-ben ő is jelentkezett *Geschichte der Architektur* című szintézisével,⁷¹ amely ugyan bizonyos módosításokkal és kiegészítésekkel a topografikus sorrendiség és az alaktan feldolgozásának tekintetében, de a *Handbuch der Kunstgeschichte* által kijelölt úton haladt.⁷² Szintén fontos hivatkozási pontja volt Lübkének Karl Schnaase *Geschichte der bildenden Künste* című munkája,⁷³ amely meghaladva Kugler morfológián alapuló taxonómiai szemléletét, a stílustörténeti megközelítés felől a kultúrtörténeti szempontok irányába mozdult el.⁷⁴ A berlini kör tagjai közül a hegeli tanítást Schnaase elképzelései követték a legszorosabban: így az ő művészettörténete a szellem (*Geist*) különféle megnyilatkozásainak históriája.⁷⁵

Feltehetően azért esett Steindl választása Lübke és Schnaase munkáira, mert a legáttekinthetőbb, legkönnyebben hozzáférhető szintézisek közé tartoztak. A berlini kör iránti vonzalom azonban Steindl következtelen historiográfiai orientációjának tanújeként is interpretálható,⁷⁶ ugyanis Lübke *Geschichte der Architektur* című munkája a berlini iskola és a kölni dómépítő mozgalmat reprezentáló *Organ für christliche Kunst* folyóirat szerkesztősége között az 1850-es években lezajlott heves polémia botrányköve volt. Az *Organ für christliche Kunst* részéről elsősorban Lübke művének utolsó, kortárs építészetet tárgyaló fejezetét nehezményezték, amelyben a

szerző kifejtette aggályait a (neo)-gótikus formák kizárólagos használatát illetően, hitet téve az építészet „szabad fejlődése” mellett.⁷⁷ Lübket sorozatos támadások érték az August Reichensperger szerkesztette lap részéről, amelyek főleg tisztán tudományos(kodó) módszerét kritizálták.⁷⁸ Végül Schnaase vette védelmébe fiatal pályatársát, felróva az *Organ für christliche Kunst* korlátoltságát és a lap műarcheológiai közleményeinek színvonalcsökkenését.⁷⁹ Akár feltételezhetjük, hogy Steindl nem értesült a Reichensperger körüli szellemi holdudvar (amelynek a magyar professzor mestere, Schmidt is oszlopos tagja volt⁸⁰) és Lübke éles vitáiról, azonban a *Geschichte der Architektur*ban megfogalmazott erőteljes gótikakritika nem kerülhette el figyelmét. A „Steindl-füzetekben” is találhatunk utalást Lübke munkájának egy részletére, amelyben a szerző az áttört gótikus toronysisakok díszes kialakításának fölöslegességét és célszerűtlenségét kéri számon (igaz, a kézirat tanúsága szerint Steindl tompította a kritika életét).⁸¹ Szintén valószínűtlen, hogy a dogmatikus gótikus Steindl előtt rejtve maradt volna a *Geschichte der Architektur* gótikát tárgyaló fejezetének egyik, *A gótikus stílus kritikája (Kritik des gothischen Styles)* címszó alatti fejtegetése, amelyben Lübke – anakronisztikus elfogultsággal – a csúcsíves stílust bírálja.⁸² A „Steindl-füzetek” által reprezentált – ugyanakkor az egyéb források viszonylagos hiánya miatt Steindl egész oktatói és elméleti munkásságára *pars pro toto* nem vonatkoztatható – inkonzekvens historiográfiai orientáció ellenpontjaként említhető műegyetemi katedráján utódja, Schulek Frigyes oktatói munkássága, aki a releváns szakirodalom alapos feldolgozásával készült a középkori építészet oktatására: nem csupán a kurrens művészettörténeti kézikönyveket használta,⁸³ hanem Karl Bötticher,

Rudolf Adamy és August Schmarsow olvasójaként elmélyült munkát igénylő építészetelméleti kérdések is foglalkoztatták.⁸⁴

A „Steindl-füzetek” közreadásánál több gyakorlati természetű probléma is felmerül. Egyfelől, mivel a jegyzet szerkezete Steindl előadássorozatának belső logikai összefüggéseire utalhat, indokoltnak tűnt a szöveg egyhasábos tördelésének követése, a következetlennek ható sortörések ellenére is. Mivel a szöveg rendkívül töredékes és foghíjas, valamint számos rövidítést tartalmaz, a mai helyesíráshoz való igazítása és a rövidítések szövegközi feloldása jelentősen befolyásolná a jegyzet eredeti szerkezetének bemutatását. Így a szövegközlés a betűhív átírás módszerével készült, igaz, néhol kompromisszumokkal, mert bizonyos esetekben az érthetőség megkövetelt néhány apró korrekciót (például az elmaradt ékezetek pótlását). A szöveg közlésének és értelmezésének neuralgikus pontja, hogy mennyiben tulajdonítható az írás Steindlnek, és mely részek Schulek későbbi betoldásai. Bár erősen gyanítható, hogy Schulek a másolás során ragaszkodott az eredeti Steindl-jegyzetek tartalmához és szerkezetéhez, a széljegyzetek részben vagy egészben tőle származhatnak.⁸⁵ Ezért az apparátus összeállításakor nem tettem (és egyéb releváns forrás hiányában nem is tehettem) distinkciót a szerzőség tekintetében, csupán a plauzibilisnek vélt filológiai összefüggéseket tüntettem fel. Végül: mivel a német szerzők – egymással sok ponton redundáns – szintéziseinek eredeti szöveghelyeire csupán egy – Steindl fordítói, majd Schulek másolói tevékenysége nyomán – igencsak fragmentált, sokszor szavakra, rövid mondatrövidékekre redukálódott textusból következethetünk, az átirathoz fűzött összehasonlító filológiai apparátus mindenképpen csak egy szerény javaslat.

FÜGGELÉK

A „STEINDL-FÜZETEK”

*Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ,
Kézirattár, Ms 5029/31. (foll. 76r–78r)*

(fol. 76r)

Steindl füzeteinek tartalma.

I-ső füzet

góth stylus (modor!) elnevezése.

Az építészet helyzete a többi

Képző művészetek között. – Első.⁸⁶

Geographiai elosztás (Európában).

Román, átmeneti, gót.

–

Suger, st. denis-i apát (1137)

Architecture ogivale, I primaire

II rayonnant, III flamboyant.

Angliában legrégebb Canterbury 1174.

építészestere Sens-i Vilmos⁸⁷

Németországban: szigorú 1225–1275

Kifejlődött, virágzó 1350ig és

későis 1450ig⁸⁸ és hanyatlás stylusát XVI. sz.⁸⁹

Tömegek osztása. – támpillérek

támívek (arc boutant. tartók.

térelzáró alkatrészek.

(széljegyzet: Chor, = Kar = szentély)
 Templom alaprajz. Krypta elmarad.⁹⁰
 Mellékrajz folytatása körüljáró
 módjára,⁹¹ Továbbá kápolna koszorú.⁹²
 (széljegyzet: vállívek?)
Támaszok: egyszerű hengeres oszlop.
 (széljegyzet: heveder = boltív.)
 Oszloptörzs körül féloszlopok
 (széljegyzet: hosszheveder)
 a boltozat szükséglete szerint.⁹³
 (széljegyzet: kereszthevedert)
 az oldalnyomás nagyságához
 (széljegyzet: átlós bordák)
 igazodik a támpillér ereje.⁹⁴
 (széljegyzet: féloszlop, gerinczordó (?))
 pillérnyaláb
 (széljegyzet: Dienst, colonette.)
 XV. szban 8 szögű oszlop.⁹⁵
Övek és bordák részletezés, körte⁹⁶
 Záradék, nyitott vagy zárókővel⁹⁷
Ablakok. egyszerű; csoportos;⁹⁸
 (széljegyzet: ablakrézsú, Leibung = ablakfél⁹⁹)
 ívmező¹⁰⁰
 (széljegyzet: Abstufungen?¹⁰¹)
Mérőmű – Masswerk
 (széljegyzet: fensterbrüstung)
 halhólyag,¹⁰² számárhát¹⁰³
 (széljegyzet: mellvédfal)
 (sorközben széljegyzet: ablakkönyöklő)
 faltagozás, triforium.¹⁰⁴
 (széljegyzet: Pass, Dreipass.¹⁰⁵)
Kar – zárás stb. a szentélyzárás
 (széljegyzet: (?) Ablakválaszték... Pfosten)
 keletfelé 8 szög 5 oldalából állott.¹⁰⁶
 (széljegyzet: Strahlen förmige Wölbung?!¹⁰⁷)
 páros és páratlan oldalak.¹⁰⁸
 körüljáró, kápolna koszorú.

(fol. 76v)

Külső elrendezés

támpillér. helye, alakja

célja:- végződése

Esővető, vízorr. dísztoronyok

(széljegyzet: Wasserschlag¹⁰⁹ –)

faltagozás: lábázat, övpárkány

(széljegyzet: Fiale. –)

(széljegyzet a sorközben: tabernaculum –)

nagy választó párkány és főpárkány

(széljegyzet: Riese (sisak).)

fiále dísztornyocska.

Törzs és sisak. Riese

(széljegyzet: Krabbe–. szegélyvirág)

szegélyező elem „mászólevelek”¹¹⁰

(széljegyzet: Kreuzblume Kreuzrose
 csúcsvirág)

Keresztvirág¹¹¹

Támívek: a mellékrajz fölött.¹¹²

Vízlevezetés, vízköpő,¹¹³ főpárkán

Karzattal, fiálékkal, meredek fedélzet¹¹⁴

Homlokzat, torony elrendezés

(széljegyzet: Giebelhaus)

(oromzat) kapuzat. ablak rózsa

nagy hosszablak, fülkék vagy

Karzatok. – (kiradírozva: At)

négyszögű alsó torony test átmege

a nyolcszögbe¹¹⁵ (kiradírozva: Sisak (Helm))

Sisak kőből, áttört vagy zárt falfelületekkel –

fából, cserép, pala, bádóg alá.¹¹⁶

Egy vagy két torony nyugaton.¹¹⁷

a négyzet fölött.¹¹⁸

a Kereszthajó végein.

francia és német homlokzat.

franciás az ablakrózsa és az

erőteljes karzatok (vízszintes)¹¹⁹

németeknél leggazdagabb torony

kiképzés.¹²⁰

angol tornyok többnyire sisak

nélküli pártázattal.¹²¹

Kapuzatok fő vagy mellékkapu.

(széljegyzet: Paradicsom a basilikánál.)

A főkapu díszes és nagy.

Mély kapufelek előcsarnok felét

(széljegyzet: vimperga. „szélvédő”...)

képeznek. – tagozása!¹²²

(széljegyzet: Thürpfosten...)

ketté osztása a nagy ívmező

(sorközben széljegyzet: Baldachin)

támasztásra.¹²³ szobordísz.¹²⁴

Baldachin...

Kapuk helye, száma.

(fol. 77r)

II. füzet

A góth stylus külső elterjedése

Franciaországban

(széljegyzet: Lübke V. Kiadás p. 525 ff.)

Páris iskolája a kezdő.¹²⁵ – Nagy szám

Felfogás különböző országok és vidékei

szerint.

Korok: I korai góth st. XIII sz.

II virágzás kora XIV sz.

III hanyatlás kora XV és XVI eleje¹²⁶

Franciaországban fokozatos fejlődés, másutt átvétel

készen vagy részben¹²⁷

Küzdelem, frissesség. –¹²⁸

Első korbelt két csoportba sorolható

1. csoport melyben a szerkesztés játksza

a fő szerepet, részletezése még román:
apsis félkörös, körüljáró és kápolna
koszorú,¹²⁹ ablakok többnyire betét.
nélküliek, karzat (empora) és triforium
támívek még nehézkes alakúak¹³⁰
pl. St. Denis (Paris mellett) 1140 táján
Suger apát által építve. Csúcsív és
félkör egymás mellett.¹³¹ Rokon a
Noyon-i Kathedralis¹³²

(szélgjegyzet: Lübke fig 511, 512)

Chalons Notre Dame¹³³

(szélgjegyzet: „fig 514.”, utána értelmezhetetlen
feljegyzés)

Rheims St. Remi templ. 1161–1181¹³⁴

(szélgjegyzet: fig. 515.)

Blois St. Laumer 1138–1210¹³⁵

(szélgjegyzet: fig. 513.)

2. csoport közös vonása, négyzetes,
hatosztású boltmezők, mellékhajók
felett karzatok. Román részletek
még túlnyomók. A tagozott román
pillér helyett (*betoldva*: zömök) kerek oszlopot alkal-
maztak. Basis saroklevéllel.¹³⁶

Laon Cathedrale 1173 körül befeje-
zett chorussal;¹³⁷ egyenes záródású.¹³⁸

Paris Nôtre Dame 1163–1177–1183¹³⁹

„Typus” Homlokzata.¹⁴⁰

Braisne¹⁴¹ St. Yved. (egyik őse a kassai domnak)¹⁴²
rokonság a Soissons-i Cathedraléval.¹⁴³

(fol. 77v)

A XIII. században jut érvényre teljesen
a gót stylus.¹⁴⁴

Alaprajz átnézetes; trifóriumok;
(tagozott pillér), oszlop helyett; oszlopnyaláb.
hosszú kis boltmezők; kifejlett
mérőművek az ablakokban.¹⁴⁵
az ornamentatio is megújult.

1. Chartres katedralis, 1195 tűzvész

(szélgjegyzet: Lübke p. 523. fig 520.)

után újra,¹⁴⁶ Parisi Notre Damera
emlékeztető alaprajz. Három
teljesen és négy lapon alakított
kápolnával.¹⁴⁷ Belseje egyöntetű
komoly, ünnepélyes¹⁴⁸

Kis tornyos főhomlokzata és
hatalmas kereszthajója szépek¹⁴⁹

Sok változáson ment át. 1834ben
leégett és 1841ben újra helyreállították

2. Reims katedralis. épült XIII. szban.

(szélgjegyzet: Lübke p. 524–525. fig 521. 522.)

alaprajz tömeges; hajó 120' magas¹⁵⁰

3. Amiens. legtökéletesebb középkori
alkotás.¹⁵¹ 7 kápolnás. 1220–1288¹⁵²
hajó 42' széles, 132' magas¹⁵³

4. Beauvais 45 és 146...

1272 fölszentelve 12 múlva
bedőlt.¹⁵⁴

Paris St. Chapelle. épült 1243–1251.

alsó, 3 hajós. felső 32'. 60'. 91'.¹⁵⁵

Troyes, Cathedralis.

Tours

Le Mans „ ” 13 káp. 2 körüljáró.
túlzásig ment¹⁵⁶

Auxerre Sz. István templom.

Vézelay apátsági templom

1165 leégett.¹⁵⁷ újra XII. sz végén megkezdve

Coutance¹⁵⁸ cathedralis

Caen. Sz. István 1064–1077.

Chorusa gót stylusban újra.

Rouen St. Ouen

Carcassone kereszthajó keleti oldalán egyenesen
záródó kápolnák¹⁵⁹

Lyon Cathedralis egyszerű chorus

Tournay. egyszerűsített k. koszorú.¹⁶⁰

Alby Cathedr. 1282–1512ig¹⁶¹

/ III. füzet

(fol. 78r)

III. füzet.

Schweizban.

Lausanne Cathedralis felszent. 1275ben.¹⁶²

(szélgjegyzet: Lübke p. 536. DB pl. 395.¹⁶³)

Genf Cathedr. átmeneti stylus.

Basel Münster. 1019ben felszent.

(szélgjegyzet: alapr. DB. pl. 156. 8 szak. DB.
158. 5)¹⁶⁴

1356ben földrengés folytán leomlott

(szélgjegyzet: rendszer Db. pl. 161. 5.)

helyreállítása 9 évvel később¹⁶⁵

188–89. újra restaurálva (600,000 franc)

(szélgjegyzet: Förster I.)

Bern Münster, 1421–1520.

ulmi Ensinger Matthäus építette.

(szélgjegyzet: Förster V.¹⁶⁶)

Basel, Spalenthor A^o. 1473.

IV. füzet

Belgium

1. Brüssel St. Gudula temploma

(szélgjegyzet: 1225 től kezdve 1500 ig.)

2. Tournay Cathedr.

3. Antwerpen Dóm

Bruges Brügge

Holland

Leginkább téglá építéset.
Mennyezet rendszeresen faszerkezetű.¹⁶⁷
Utrecht, dóm
Dortrecht Nagy templom A°. 1339 befejezve¹⁶⁸
Nymwegen St. Steven.
Haarlem St Bavo.

Világi építmények

Német alföldön

Várostartornyok városházak vásár-
csarnokok.

Brüges. Brügge Árucarnok és Tor.¹⁶⁹

Vásorházak Brüsszel a XV. sz.

Löwen (1448–1463) igen gazdag.¹⁷⁰

Gent finom részletei.

Ypern posztócsarnok 1201–1304.

Middelburg városház, gazdag.
vetekedik a Belgákkal.¹⁷¹

/ V. füzet

JEGYZETEK

Ezúton köszönöm Sisa Józsefnek, hogy szakmai tanácsai-
val segítette a forrásközlés és a tanulmány létrejöttét. Kö-
szönettel tartozom továbbá Pócs Dánielnek a szövegkriti-
kára vonatkozó megjegyzéseier.

1 Az építészképzés problematikájának különféle as-
pektusaira fókuszálva *Ulrich Pfammatter: Die Erfindung
des modernen Architekten. Polytechnische und industri-
elle Ausbildung für Architekten und Ingenieure.* Basel –
Boston – Berlin 1997; *Martha Pollak* ed.: *The Education of
the Architect. Historiography, Urbanism and Growth of
Architectural Knowledge.* Cambridge (Mass.) 1997; *Ralph
Johannes* Hrsg.: *Entwerfen. Architekturausbildung in Eu-
ropa von Vitruv bis Mitte des 20. Jahrhunderts. Geschich-
te Theorie – Praxis.* Hamburg 2009; *Winfried Nerdinger*
Hrsg.: *Der Architekt. Geschichte und Gegenwart eines
Berufsstandes, 1–2.* München–London–New York 2012.
Klaus Jan Philipp – Kerstin Renz Hrsg.: *Architekturschulen.
Programm – Pragmatik – Propaganda.* Tübingen 2012.

2 A hazai kutatás azonban még nem vette rá magát
az egyébként úttörő *Szentkirályi Zoltán: Adatok a magyar
építészképzés történetéhez. Építés- Építésztudomány
III.* 1971, 439–465. által használt forrásbázis számottevő
bővítésére (l. *Vámosy Ferenc: Az építészeti oktatás és az
építészeti kultúra.* In: *Németh Lajos* szerk.: *Magyar művés-
zet 1890–1900.* Budapest 1981, 151–155; *Istvánfi Gyula: Az
építésztörténet oktatásának formái és kiemelkedő sze-
mélyiségei 1918-ig. Építés- Építésztudomány XXXVIII.*
2010, 193–206.) A műegyetemi rajztár feldolgozása kiutat
jelenthetne, bár a katalogizálás módszertana aggályokat
vet fel. Vö. *Krähling János – Baku Eszter* szerk.: *Építésztörté-
neti rajztár.* Budapest 2016, 1–2. Szintén kissé értetlenül
állhat az építészképzést tárgyaló nemzetközi szakirodal-
mat többé-kevésbé ismerő olvasó a következő (program)
írás előtt: *Krähling János – Halmos Balázs – Maróty Katalin
– Sajtos István – Vukoszavlyev Zorán – Baku Eszter – Józsa
Anna – Kiss Zsuzsanna – Fehér Krisztina – Kovács Gergő:*
*Architectural Drawing and Education. Principles to the
Evaluation of the Historic Plan Collection at Budapest
University of Technology and Economics. Architectura
Hungariae XIV.* 2015, 1. sz., 7–18. Üdítő kivételek viszont
a 19. századi építési mobilitást és a külföldi egyetemjár-
ásokat tárgyaló tanulmányok, amelyek a magyarországi
építészképzés vonatkozásában is hasznos adatokat
közölnek. A teljesség igénye nélkül: *Papp Gábor György:*

Berlini magyar aranyifjak építészeti tervei. *Magyar Mű-
emlékvédelem XIII.* 2006, 254–266; *Gábor György Papp:*
*Architektenausbildung nach Berliner Vorbild an der TU
Budapest. Acta Historiae Artium XLIX.* 2008, 417–431;
*József Sisa: Steindl, Schulek und Schulcz – drei ungarische
Schüler des Wiener Dombaumeisters Friedrich von
Schmidt. Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende
Kunstforschung in Wien XXXVII.* 1985, 3. sz., 1–8; *Sisa
József: Magyar építészek külföldi tanulmányai a 19. szá-
zad második felében. Művészettörténeti Értesítő XLV.*
1996, 169–186. *József Sisa: Neo-Gothic Architecture and
Restoration of Historic Buildings in Central Europe.
Friedrich Schmidt and his School. Journal of the Society
of Architectural Historians LXI.* 2002, 170–184.

3 *Ordnung der Vorlesungen am k. k. Josephs-
polytechnikum in Ofen im Studienjahre 1860/61.* Buda
1860, 12.; *A kir. József-műegyetemen Budán az 1861/62.
tanévben tartandó előadások rendje.* Buda 1861, 12.

4 Az 1860-as évek „műegyeteme” (valójában 1871-ig
polytechnikum) Neij Béla gyakran idézett visszaemléke-
zése szerint „akkor még egészen fejletlen, habár »egye-
tem« jelzésű, de nem egyetem *szervezetű* főiskola volt”.
(*Ney Ákos: Szemelvények Neij Béla emlékirataiból – Ney
Ákos előadása a »Hungária« nagygyűlésen. Építő Ipar –
Építő Művészet XLV.* 1921, 25–26., 92–93: 92.)

5 *Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egye-
tem, Levéltár (BME Lt.) 2/a/1, Tantestületi és igazgatósági
ülések, 1870. július 26-án kelt tanácsülési jegyzőkönyv.*

6 *BME Lt. 2/a/1, Iratok, Stoczek József polytechnikumi
igazgató levele a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztéri-
umnak.*

7 *BME Lt. 2/a/1, Tantestületi és igazgatósági ülések,
1870. július 26-án kelt tanácsülési jegyzőkönyv.*

8 *A Királyi József Műegyetem programja az
1872/73. tanévben.* Buda 1872, 13.

9 *A Királyi József-Műegyetemen Budán az 1870/71.
tanévben tartandó előadások rendje.* Buda 1870, 5.

10 *A Királyi József Műegyetem programja az
1871/72. tanévben.* Buda 1871, 9.

11 *A Királyi József-Műegyetem programja az 1874/5.
tanévre.* Buda 1874, 18.

12 Vö. *Schmedár János: A gyakorlati építészet elemei.
Középtanodák, különösen ipartanodák számára.* Wien
1862. 67–79, 86–95, 102–110.

- 13 A Királyi József-Műegyetem programja... i. m. (11. j.) 19.
- 14 Uo.
- 15 A Királyi József-Műegyetem programja az 1877/78. tanévre. Budapest 1878, 23.
- 16 A Királyi József-Műegyetem programja az 1880/81. tanévre. Budapest 1880, 39.
- 17 Vö. *Gustav Peichl*: Architectural Education and the Principle of the "Masterschool". *Journal of Architectural Education* XL. 1984, 2. sz., 55–56.
- 18 Példa erre Schmidt egyik felszólalása az akadémiai tanácsban: „Derjenige, der Architekt werden soll darf sich nicht auf das theoretische Zeichnen beschränken, sondern muß sich im Atelier, am Bau selbst praktisch verwenden, und deßhalb habe die Architekturschule ihr Hauptaugenmerk darauf zu wichten, daß sie Atelier, daß sie Bauhütte werden.“ (Universitätsarchiv der Akademie der bildenden Künste Wien, Protokoll der am 23. Februar 1867 unter dem Vorsitze des Herrn Direktors Ruben stattgefundenen Rathssitzung der k.k. Akademie der bildenden Künste. *Verwaltungsakten* Nr. 93 ex 1867, Prot. Nr. 2.) Továbbá Kunstunterricht, Lehranstalten und Vorlesungen. *Organisation der Architekturschule der Wiener Akademie*. *Kunstchronik*. Wochenschrift für Kunst und Kunstgewerbe XII. 1868, 102; *Walter Wagner*: Die Geschichte der Akademie der bildenden Künste in Wien. Wien 1967, 207.
- 19 *Wagner* i. m. (18. j.) 209.
- 20 Vö. *Peter Haiko*: Friedrich von Schmidt. Ein gotischer Rationalist. In: *Peter Haiko – Renata Kassal-Mikula* Hrsg.: Friedrich von Schmidt (1825–1891). Ein gotischer Rationalist. Wien 1991, 8–15; *Peter Haiko*: Theophil Hansen und Otto Wagner. Eine vielschichtige Beziehung. In: *Monika Wenzl-Bachmayer* Hrsg.: Theophil Hansen. Ein Stararchitekt und seine Wohnbauten an der Wiener Ringstraße – A Star Architect and His Tenement Palaces on the Viennese Ringstraße. Wien 2013, 78–127.
- 21 *Sándy Gyula*: Hogyan lettem és hogyan voltam én templomépítő, -tervező és művezető építész? (Lapis Angularis, VI. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből). Budapest 2005, 28. „Felhívta a figyelmet Viollet-le-Duc és Schmidt Frigyes munkáira. Elmondta, hogy bár ő is a bécsi akadémián eredetileg Hansen tanítványa volt, a kimondottan görög stílusban dolgozó tanaré, később Schmidt Frigyes középkori építésze ihlette meg és az ország házát is ennek modorában építi.” Sándy Hansenre vonatkozó állítása más forrás alapján nem igazolható, félreértésnek tudható be, hiszen Steindl 1867-ben már hazatért Bécsből, Hansen pedig 1868-ban kezdte meg működését az akadémián.
- 22 Uo.
- 23 *Ezrey [Komor Marcell]*: Steindl Imre. *Vállalkozók Lapja* XXIII. 1902, 36. 3.
- 24 *Constatin von Wurzbach*: Friedrich von Schmidt. In: *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich*, 1–60. Wien 1856–1891, 30. 1875, 245. A középkori műemlékek helyszíni tanulmányozásában a *Wiener Bauhüttét* tekintette irányadónak az egykori Schmidt tanítvány, Rudolf Redtenbacher is, akinek a 19. század derekán dívó oktatási módszertan komparitív összefoglalását köszönhetjük: *Rudolf Redtenbacher*: Wie lernt und wie lehrt man die Baukunst? In: *Johannes* i. m. (1. j.) 526–543.
- 25 *August Prokop*: Die Wiener Bauhütte. *Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architekten-Vereins* XVII. 1865, 18–19.
- 26 *Foerk Ernő*: Steindl Imre emlékezete. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* LXI. 1927, 305–308, 305.
- 27 A magy. kir. József-műegyetem építészeti szakosztályának hallgatói. *Építési Ipar* II. 1878, 1. sz., 6.
- 28 Magyarországi Műemlékek. Kiadja a Műemlékek Országos Bizottságának hozzájárulásával a Budapest M. Kir. József Műegyetem építészeti hallgatóinak egyesülete Steindl Imre, ny. r. tanár vezetése alatt. Budapest 1878. L. még *Sisa József*: Steindl Imre. (Az építészet mesterei) Budapest 2005, 16.
- 29 A Magyarországi Műemlékek Ideigl. Bizottsága által hazai műemlékek rajzaiból rendezett kiállítás kalauza. Budapest 1880, 64–97.
- 30 *Schulek Frigyes*: A hazai műemlékek rajzaiból rendezett első nyilvános kiállításról. *Archaeologiai Értesítő* XIV. 1880, 233–241, 239.
- 31 Uo.
- 32 Magyarországi Műemlékek... i. m. (28. j.)
- 33 Schulek mintarajztanodai tevékenységével Katona Júlia foglalkozott. Személyes közléseit és eddig publikálatlan kutatási beszámolóját ezúton is köszönöm.
- 34 L. például a hírhedt „Myskovszky-ügyet”: *Borsos Béla*: A magyar műemlékvédelem hivatala és gyűjteményei az 1881. évi törvény megjelenésétől Henszlmann haláláig (1888). In: *Détshy Mihály et al.* szerk.: *Magyar Műemlékvédelem, 1971–1972.* (Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai, 7.) Budapest 1974, 23–46, 29–30; *Váliné Pogány Jolán*: Az építészeti tárgyú rajz és grafika az OMVH Tervtárának tükrében. In: *Bardoly István – Haris Andrea* szerk.: *A Magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok.* Budapest 1996, 227–235, 228.
- 35 Kiemelés az eredetiben.
- 36 *Foerk* i. m. (26. j.) 306. Vö.: *Sisa*: Neo-Gothic Architecture... (i. m.) (2. j.) 174.
- 37 *Sisa* i. m. (28. j.) 16.
- 38 *Max Fleischer*: Friedrich Freiherr von Schmidt als Lehrer, Mensch und Chef. Eine kurze biografische Skizze aus Dankbarkeit und Liebe für den unvergeßlichen Meister. Wien 1891, 4–5.
- 39 *Foerk* i. m. (26. j.) 305.
- 40 Uo.
- 41 Schulek János szóbeli közlése után *Korompay György*: Steindl Imre és Schulek Frigyes alakja a műegyetemi hagyományban. In: *Horváth Alice* szerk.: Steindl Imre (1839–1902) építész, műegyetemi tanár emlékezete. Steindl Imre születésének 150. évfordulója alkalmából a BME Építészettörténeti és Elméleti Intézete által 1989. május 16-án rendezett tudományos konferencia előadásai. Budapest 1989, 11–12.
- 42 L. *Salamon Gáspár*: „Aztán vigyázzon, el ne csúszszenék...” Elmélet, gyakorlat és fontolva haladás a műegyetemi Schulek-tanszéken. *Ars Hungarica* XL. 2014, 338–350, 340, 16. lapalji jegyzet.
- 43 *Szögi László*: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 5.) Budapest 2001, 587. Their Emanuel 1896–1899 között tanult a Münchener Műegyetem Magasépítészeti Szakosztályán.

44 MTA KIK [Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ] Kézirattár, Ms 5029/31.

45 MTA KIK Kézirattár, Ms 5029/31.

46 MTA KIK Kézirattár, Ms 5029/19.

47 A Magyar Királyi József-Műegyetem Programja az 1904/1905-ik tanévre. Budapest 1904, 71.

48 Melha másodéves volt az 1901/1902-es tanévben, azaz Steindl *Középkori alaktan* néven futó óráját hallgathatta ekkor. (M. Kir. József-Műegyetem. Szakosztályi órarend az 1901–1902. tanév I. felében. Budapest 1901, 3.)

49 A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének könyvtára őrzi a jogelőd egykori „műépítészeti” tanszék szertárainak fennmaradt könyvállományát. A gyűjteményben Lübke szóban forgó munkájának négy példánya található meg: egy-egy példányban a negyedik és az ötödik kiadás, valamint duplumként a hatodik kiadás. A könyvtárban fellelhető ötödik kiadásban az ajánlás alatt „A m. k. József műegyetem Műépítészeti szertárának tulajdona (Steindl tanár.)” feliratú bélyegző nyoma olvasható, ezért a „Steindl-füzetekkel” való összevetés során ezt a kiadást használtam (*Wilhelm Lübke: Geschichte der Architektur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, 1–2. Leipzig 1 g 1875 [1855].)

50 Lübke nevét már Korompay György is megemlíti egy tanulmányában, de a szakirodalmi háttér alapos feltárására nem tett kísérletet. L. *Korompay* i. m. (41. j.) 15.

51 \sqrt{x} [id. Bobula János]: Az építészet tanárai: „tudós férfiak”. *Építészeti Szemle* I. 1892, 175–177. 176. Bobula személyes élményekből táplálkozhatott, hiszen fia, ifj. Bobula János éppen a cikk megjelenése idején végezte kurzusait Steindlnél (l. A Királyi József-Műegyetem programja az 1892/93. tanévre, Budapest 1892, 42.) Papp Gábor György kutatásai nyomán pedig az is ismert, hogy Hauszmann már berlini hallgatói éve alatt is használta a *Geschichte der Architektur*t. L. *Papp* i. m. (2. j.) 427. 3. lapalji jegyzet.)

52 *Wilhelm Lübke: Leitfaden für den Unterricht in der Kunstgeschichte der Baukunst, Bildnerie, Malerei und Musik mit 86 Illustrationen*. Stuttgart 1868, 39.

53 *Wilhelm Lübke: Vorschule zur Studium der kirchlichen Kunst des deutschen Mittelalters*. Dortmund 1852, 34–47.

54 Azonban a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék könyvtárában csak a *Vorschule* ötödik kiadása található meg („Kir. József Műegyetem Középkori Építészeti Szertár” bélyegzővel a szennycímoldalon), amelyben Lübke már revidálta az első kiadásban felvázolt kronológiát. Vö. *Wilhelm Lübke: Vorschule zur Studium der kirchlichen Kunst des deutschen Mittelalters*. Leipzig 1866, 65–76.

55 *Wilhelm Lübke: Geschichte der Architektur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, 1–2. Leipzig 1875 [1855], 2., 484.

56 *Karl Schnaase: Geschichte der bildenden Künste*, 1–8. Stuttgart 1866–1879 [1843–64], 4., 1870.

57 L. a függelék összehasonlító filológiai jegyzetapparátusát.

58 *Lübke* i. m. (55. j.) 514–541.

59 L. *Marosi Ernő: Henszlmann Imre és Kassa városának ó német stílyú templomai*. Budapest 1996, 15.

Ugyanakkor Steindl – Henszlmann feddését kiváltva – hajlamos volt figyelmen kívül hagyni a kassai dóm restaurálásakor ezt a rokonságot. L. *Marosi Ernő: Steindl Imre és a kassai dóm*. In: Horváth i. m. 1989 (41. j.) 35–48: 39.

60 Megemlítendő azonban, hogy Albi katedrálisát nem a Lübke által meghatározott sorrendnek megfelelően (vö. *Lübke* i. m. [55. j.] 532–534.), hanem a „füzet” végén tárgyalja. Szintén kivételes a Tournai katedrális esete, amelyet Lübke a „Niederlanden” fejezetbe utalt, azonban Steindl ezt az emléket a francia gótika részeként tárgyalta.

61 *Lübke* i. m. (55. j.) 515–536.

62 Uo. 536–537.

63 *Ernst Förster: Denkmale deutscher Baukunst, Bildnerie und Malerei von Einführung des Christenthums bis auf die neueste Zeit*, 1–11. Leipzig 1855–1869.

64 *Gustav von Bezold – Georg Dehio: Die kirchliche Baukunst des Abendlandes, historisch und systematisch dargestellt von G. Dehio und G. von Bezold*, 1–8. Stuttgart 1887–1901.

65 L. *Salamon* i. m. (42. j.) 340–343.

66 Vö. *Lübke* i. m. (55. j.) 541–546.

67 Vö. *Paul Frankl: The Gothic. Literary Sources and Interpretations through Eight Centuries*. Princeton 1960, 539–553.

68 A berlini művészettörténeti iskola jelentős tagjai voltak még Karl Friedrich von Rumohr, Gustav Friedrich von Waagen és Gustav Heinrich Hotho. A szakirodalom nem mindig említi a tagok közt Lübkét, noha a jelentős különbség ellenére, Kuglerhez és Schnaasehoz fűződő szakmai és személyes viszonya miatt indokolt. L. még *Udo Kultermann: Geschichte der Kunstgeschichte. Der Weg einer Wissenschaft*. Wien – Düsseldorf 1966, 161–175. Újabban *Henrik Karge: Franz Kugler und Karl Schnaase – zwei Projekte zur Etablierung der „Allgemeinen Kunstgeschichte”*. In: *Michel Espagne et al. Hrsg.: Franz Theodor Kugler. Deutscher Kunsthistoriker und Berliner Dichter*. Berlin 2010, 83–104.

69 *Franz Kugler: Handbuch der Kunstgeschichte*. Stuttgart 1842.

70 *Jacob Burckhardt – Wilhelm Lübke: Geschichte der neueren Baukunst*. (Geschichte der Baukunst, 4.) Stuttgart 1867.

71 *Wilhelm Lübke: Geschichte der Architektur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, 1–2. Leipzig 1855.

72 Például a tárgyalás tematikáját még a *Handbuch der Kunstgeschichte* nyomán határozta meg. *Lübke* i. m. (55. j.) XII. Vö. *Kugler* i. m. (69. j.) XXI.

73 *Schnaase* i. m. (56. j.), vö. *Lübke* i. m. (55. j.) VII. „Vor allen Dingen kam es darauf an, die Architektur im Zusammenhang mit der Gesamtentwicklung der Menschheit zu betrachten; nachzuweisen, wie ihren Werken die geistigen Richtungen der Völker, der Jahrhunderte klar sich aussprechen. Dass hierbei die meisterhaften kulturgeschichtlichen Darstellungen, welche Schnaase in seiner »Geschichte der bildenden Künste« gegeben hat, als Anhalt dienen, wird dem Kundigen nicht verborgen bleiben.”

74 *Karge* i. m. (68. j.) 92–95.

75 L. *Wolfgang Cortjaens: Modelllandschaft Rhein-Maas? Topographische und kulturpolitische Ordnungskriterien in der preußischen Kunstgeschichte des Vormärz*. Karl Schnaase, Franz Kugler und Franz Mertens und die Konstruktion nationaler und Regionaler 'Schu-

len". In: Jan de Maeyer et al. eds.: *Historism and Cultural Identity in the Rhine-Meuse Region. Tensions between Nationalism and Regionalism in the Nineteenth Century – Historismus und kulturelle Identität im Raum Rhein-Maas. Das 19. Jahrhundert im Spannungsfeld von Regionalismus und Nationalismus.* Leuven 2008, 95–112: 96–103.

76 Ebben a tekintetben pedig revideálnom kell korábi, Steindl kérelhetetlen szakértelmére vonatkozó elharmkodott kijelentésemet: *Salamon* i. m. (43. j.) 339. A tudományos kérdésekben tanúsított felületesség egybevág Steindl műemlékes fiaskóival. L. *Marosi Ernő*: Steindl... i. m. (59. j.); *Lupescu Radu*: Műemlékvédelmi szemléletek érvényesülése a vajdahunyadi vár ún. Mátyás-loggia homlokzatának helyreállítása során. In: *Pál-Antal Sándor et al.* szerk.: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Kolozsvár 2003, 331–342: 336–338.

77 *Lübke* i. m. (55. j.) 819–820.

78 Ennek egyik lírai példája a szerkesztőség jellemzése Lübke módszereinek kártékonyágáról: „Leider aber scheint Herr L. gerade auf den entgegengesetzten Weg und in eine Atmosphäre gerathen zu sein, deren kalter Hauch nicht minder zerstörend am warmen Glauben nagt, wie der Nordwind an den schönen Gebilden der himmelanstrebenden Kathedralen.“ (Zum Schlusscapitel von Lübke's Geschichte der Architektur. *Organ für christliche Kunst* VI. 1856, 166–168.) L. még Ein Ausspruch der Herrn W. Lübke. *Organ für christliche Kunst* VII. 1857, 71.; Zu Lübke's Werk über die mittelalterliche Kunst in Westfalen. *Organ für christliche Kunst* III. 1858, 33–34.

79 *Karl Schnaase*: Archäologischer Rückblick auf das Jahr 1857. *Deutsches Kunstblatt* IX. 1858, 144–148: 147–148. L. *Karge* i. m. (68. j.) 99.

80 Vö. *August Reichensperger*: Zur Characterisirung des Baumeisters Friedrich Freiherrn von Schmidt. *Zeitschrift für christliche Kunst* IV. 1891, 123–132.

81 Vö. *Lübke* i. m. (55. j.) 504. „Dieser Wunderbau durchbrochener Thurmhelme ist freilich nur in Deutschland zur höchsten Blüthe gekommen, in den anderen Ländern findet er sich sehr selten, Er ist ein stauenswerther Beweis von der grossartigen Kraft und Consequenz des gothischen Systems, welche selbst auf dem höchsten Punkte mit genialer Rücksichtslosigkeit gegen Alles, was praktisch und zweckmässig zu nennen ist, nur der Verwirklichung seines Ideals nachstrebt. Denn abgesehen von der Unzweckmässigkeit solcher durchbrochenen Steindächer, unter welchen das wirkliche Holzdach sich verbirgt, abgesehen von der dadurch in's Unausführbare angewachsenen Riesenhaftigkeit des Bauplanes, der denn auch niemals zur vollen Ausführung gekommen ist, lässt sich auch kein einziger Standpunkt gewinnen, von welchem aus die Durchbrechungen dem Beschauer sich in klarer, harmonischer Weise darböten.“

82 Uo. 505. „Dennoch dürfen wir uns nicht verhehlen, dass, wie L. Lange richtig bemerkt, die Aufgabe der Architektur nicht darin besteht, Ideale zu realisieren, sondern das Reale zu idealisieren. Das Erstere hat der gothische Styl versucht. Betrachten wir diese Wunderbauten, mit mit tausend und abertausend feinen Spitzen, ohne welche dieser Styl der Nüchternheit anheimfällt, der Vernichtung ihrer Arme entgegenstrecken; die so kolossal bedacht sind, dass sie beinahe nie zur Vollendung gekommen, ja meistens in ihren älteren Theilen schon zerstört

sind, ehe sie noch die Vollendung erreicht haben; die in ihren riesigen Strebepfeilmassen, wie in den oft mit den Gewölben gar nicht innerlich verbundenen Strebebögen eine über die statischen Zwecke weit hinausgehende Verschwendung von Material und Arbeit zeigen; die endlich durch ein System von geistreicher Täuschung die Functionen der Glieder theils verbergen, theils ungehörig und wiederum verwirrend dem Auge entgegen drängen: so wird man gestehen müssen, dass Wahrheit, Natur, Zweckmässigkeit durch diese Architektur empfindlich verletzt werden, und dass der romanische Styl in grösserer Klarheit, in einer bei höchstem Reichtum der Ausstattung doch überwiegender Einfachheit den Forderungen des Bedürfnisses leichter, angemessener und gediegener genügt.“

83 Schulek bibliográfiai tájékozódásáról I. *Salamon* i. m. (43. j.) 339–343.

84 MTA KIK Kézirattár, Ms 5029/31. Előadásjegyzetei alapján megállapítható, hogy Schulek támaszkodott – mások mellett – a következő munkákra: *Karl Bötticher*: Die Tektonik der Hellenen. I–II. Potsdam 1852; *Rudolf Adamy*: Die Architektur als Kunst. Aesthetische Forschungen. Hannover 1881; *August Schmarsow*: Das Wesen der architektonischen Schöpfung. Leipzig 1894.

85 Erre utal, hogy a széljegyzetek rendszertint terminológiai variánsokat rögzítenek, ami Schulek egyik fontos érdeklődési és kutatási területét metszi.

86 *Lübke* i. m. (55. j.) VII. „Malerei und Sculptur erfreuen sich in weiten Kreisen allgemeiner Theilnahme, wachsenden Verständnisses. Unmittelbar fühlt sich die Empfindung von ihren Werken lebhaft angesprochen, zu ihnen hingezogen, und es fehlt nicht an Hand- und Lehrbüchern, welche die tiefere geschichtliche Erkenntniss der darstellenden Künste auch dem grösseren Publikum vermitteln. Anders steht es mit der Architektur. Obwohl sie die älteste, allgemeinste und ehrwürdigste unter den bildenden Künsten ist [...]“

87 A Steindl-tanszék Lübke kötetének vonatkozó részében Canterbury aláhúzással lett kiemelve. L. *Lübke* i. m. (55. j.) 546.

88 Vö. *Lübke* i. m. (55. j.) 39. „[...] die Zeit des strengen Styles geht etwa von 1225–1275, diejenige des schönen Styles, der edlem Maas und gesetzmässiger Gliederung 1275 bis 1350. Die Zeit der Ausartung etwa von 1350–1450.“

89 *Lübke* i. m. (55. j.) 483. „Die edelste Blüthe währt kaum bis gegen Mitte des 14. Jahrh. Von da dringt ein Geist der Auflösung in die gothische Architektur; ein Spielen mit den Formen beginnt, die Decoration besiegt die Construction, und unter diesem Einfluss entraten die Formen bald. Dennoch hält der Styl sich in manchen Gegenden, namentlich im Norden, bis tief in's 16. Jahrh. hinein, während in Italien schon im Beginn des 15. eine Reaction zu Gunsten der antiken Bauweise anhebt, die allmählich den gothischen Styl verdrängt.“

90 Uo. 492. „Die Gothik beseitigte die schon in der letzten romanischen Epoche in Abnahme gekommene Krypta vollends [...]“

91 Uo. 493. „Um aber diesen Haupttheil reicher auszubilden, führte man die jenseits des Querhauses verlängerten Seitenschiffe als Umgang um denselben herum und trennte diesen von dem Mittelraume durch steinerne Schranken.“

92 Uo.

93 A forrás esetleg *Schnaase* i. m. (56. j.) 150. „[...] man bildete eine Art Pfeiler, indem man dem runden Stamme Halbsäulen anlegte [...] Man fing daher an, die anliegenden Halbsäulen nach der Zahl der Gewölbgurten und Bogengliederungen zu vermehren, sie denselben ähnlicher und daher unter den stärkeren stärker, unter den schwächeren schwächer zu bilden.“ Ugyanakkor a Steindl számára egyértelműen hozzáférhető egyéb művekben hasonló leírások: pl. *Lübke* i. m. (55. j.) 485. „Der Kern ist nämlich Rund, aus gut bearbeiteten Werkstücken zusammengesetzt, verbindet sich aber mit einer Anzahl von Dreiviertelsäulen, welche Dienste genannt werden, weil sie zum Tragen der Gewölbrippen dienen. Ihre geringste Zahl beläuft sich in guter Zeit und bei reich entwickelten Bauten auf acht, davon die vier, welche den Längen und Querrippen entsprechen, die sogenannten alten Dienste, stärker, die vier für die Kreuzrippen bestimmten jungen Dienste schwächer gebildet sind.“; *Franz Kugler*: Geschichte der Baukunst, 1–4. Stuttgart 1856–1873. 3., 1859, 13. „Die Säule wird zum Rundpfeiler mit angelehnten Diensten; die Zahl der Dienste vermehrt sich, je nachdem man der einzelnen Bogen- und Gewölbgliederung einen besondern Träger giebt; sie erscheinen als stärkere und schwächere Säulenschaft („alte“ und „junge“ Dienste, nach der Handwerksprache des deutschen Mittelalters), je nachdem jene Gliederungen einen derartigen Unterschied erfordern.“ *Lübke* i. m. (54. j.) 66.: „Die Pfeiler sind überwiegend Rundpfeiler, an welche sich zunächst vier kräftige Dreiviertelsäulen für die Arkadenbögen (Scheidbögen) und die Querrippen der Gewölbe anlegen.“

94 *Schnaase* i. m. (56. j.) 148. „Dadurch wurde der Seitendruck des oberen Gewölbes auf die äusseren Strebepfeiler zurückgeführt, und man konnte, indem man diese verstärkte, die inneren Tragepfeiler und die oberen Strebepfeiler leichter und schlanker bilden.“

95 Uo. 152. „Die Basis (vgl. Fig. 57.) konnte diesen feinen Linien des Vor- und Zurücktretens nicht folgen; sie erhielt daher meistens die Gestalt eines übereckgestellten Quadrates, dessen äusserste Spitzen jedoch, entsprechend den stärksten Gurten und Bögen, vorn abgestuft waren, sodass die ganze Figur, wenn man diese verhältnissmässig sehr kleinen Seiten mitzählen will, ein Achteck bildete.“

96 *Lübke* i. m. (55. j.) 487. „So entsteht im Durchschnitt ein birnen- oder herzförmiges Profil [...]“

97 *Schnaase* i. m. (56. j.) 156. „Man bezeichnete daher ihr Zusammenstossen entweder durch einen runden Gesimskranz mit innerer Oeffnung oder noch häufiger durch einen Schlussstein [...]“

98 Uo. „Man setzte drei Fenster nahe aneinander, machte das mittlere höher als die beiden seitwärts gelegenen, und bildete so eine Gruppe, in welcher schon Gedanke des Aufstrebens angedeutet war; man erweiterte die Leibungen nach aussen und innen um mehr Licht zu erhalten [...]“

99 Uo.

100 Uo. 157. „Hier entstand dann nun aber über jenen kleineren Bögen ein Bogenfeld, das bei grösseren Dimensionen des Fensters und noch mehr bei Anwendung des Spitzbogens roh und leer aussah.“

101 Uo. 156. „[...] man erweiterte die Leibungen nach aussen und innen um mehr Licht zu erhalten und glie-

derte die Fensterwände nach Art der Portale, gab ihnen Abstufungen und setzte in dieselben Säulen [...]“

102 *Lübke* i. m. (55. j.) 492. „Unter diesen ist eine der am weitesten verbreiteten die sogenannte Fischblase [...]“

103 A kifejezés valószínűleg *Lübke* munkájának 487. ábrájára (*Lübke* i. m. [55. j.] 491.) vonatkozik, amelyen látható ablakművön két, egy tengelyre szerkesztett halólyag motívum szamarhátívet alkot.

104 *Schnaase* i. m. (56. j.) 164–165. címszavainak feleltethető meg.

105 *Lübke* i. m. (55. j.) 491. „Nach Analogie jener aus mehreren Kreisegmenten zusammengesetzten Kleeblattmuster bildete man kleine aus drei, vier oder mehreren Bogentheilen bestehende Figuren, die sogenannten Pässe, Drei-, Vier-, Fünfpässe u. s. w.“

106 *Schnaase* i. m. (56. j.) 165 „Die Chornische bestand daher wenigstens aus fünf Seiten, wenn auch nur drei den eigentlichen Abschluss gaben, und umfasste nothwendig mehr als einen Halbkreis. Man nahm sie gewöhnlich aus dem Achteck.“

107 Vö. uo. „Da aber die Gewölbrippen dieser drei Seiten in einen Schlussstein zusammenliefen, welcher einer Widerlage aus der Richtung des Langhauses bedurfte, so musste man diesen drei Seiten noch zwei andere hinzufügen, jedoch in einer Flucht mit den Seitenmauern der Vorlage, deren Gewölbrippen dann jenen des Chorschlusses entgegenstrebten, mit ihnen im Centrum des Polygons zusammentrafen und eine strahlenförmige Wölbung bildeten.“

108 Uo. 166. „Nur musste immer die Zahl der Polygonseiten eine ungerade bleiben, weil sonst die Axe der Kirche in einen Winkel fällt. Indessen kommt auch dies vor.“

109 Uo. 173.

110 *Lübke* i. m. (55. j.) 497. „Die Fiale bildete man aus zwei Theilen: aus dem schlanken Spitzdache, dem Riesen (von dem alten Worte *reisen*, sich erheben, aufsteigen, engl. *to rise*), und dem unteren Theile, dem Leibe. Letzteren pflegte man durch blind aufgemeisseltes Stab- und Maasswerk zu verzieren; ersteren durch kleine Steinblumen, Krabben, auch Knollen genannt (Fig. 495), die auf den Ecken gleichsam emporkriechen und auch ihrerseits die aufwärts treibende Bewegung höchst lebendig ausprechen.“

111 Uo. „Aus der Spitze der Fiale blüht endlich eine kreuzförmig ausladende Blume (Fig. 496) hervor.“

112 Vö. uo. 496. „Daher schlug man von ihrem oberen Punkte einen über dem Dache des Seitenschiffes frei schwebenden Bogen, den Strebebogen [...]“ illetve *Schnaase* i. m. (56. j.) 177. „Die Strebebögen entspringen aus dem Pfeiler etwas über dem Dachgesimse der Seitenschiffe und legen sich an die Strebepfeiler des Oberschiffes in der Gegend des Gewölbanges oder etwas höher an.“

113 *Lübke* i. m. (55. j.) 496. „Man gab dem Strebebogen nach unten die Profilierung der Gewölbrippen, nach oben eine schräge Abdachung, und benutzte ihn ausserdem durch Anlegung einer Traufrinne als Ableitungskanal für das Regenwasser. Am unteren Ende über dem Strebepfeiler wurde ein Wasserspeier in Form eines hockenden Thieres, eines Hundes oder Drachen und derl. angebracht, durch dessen geöffneten Rachen das fallende Wasser weit vom Bau hinweggeschleudert wurde.“

114 *Schnaase* i. m. (56. j.) 178. „Endlich steigen dann die Strebepfeiler des Oberschiffes mit ihren Fialen noch

über den Dachrand hinaus, an welchem man gewöhnlich eine offene Galerie, meistens von fortlaufenden Pässen, anbrachte [...]"

115 *Lübke* i. m. (55. j.) 504. „Aus den vier Ecken des Unterbaues treibt aber die architektonische Kraft besondere schlanke Fialen als Seitenthürmchen auf, die den mittleren Kern begleiten. Dieser schliesst in luftiger Höhe mit Wimpergen ab, aus deren unteren Ecken dann der steile achteckige Helm emporsteigt.“ Valamint *Schmaase* i. m. (56. j.) 190. „Zunächst der untere, der Kirche anliegende, der nothwendig aus mehreren grossen, *viereckigen* Stockwerken bestand. Dann wieder ganz oben die pyramidale Spitze, für die aber ihrer Ausdehnung wegen weder die vierseitige Form, die zu grosse Flächen gab, noch die Runde, welche viereckigen Unterbau zu wenig entsprach, sondern nothwendig eine mehrseitige, aber doch dem Viereck zusagende, mithin die *achteckige* Gestalt, geboten war.“

116 L. 81. jegyzet.

117 *Lübke* i. m. (55. j.) 497.

118 Uo. „Nur in gewissen Gegenden, namentlich in England, hielt man an einem mächtigen Thurme auf der Durchschneidung von Langhaus und Querschiff fest [...]"

119 Uo. 501–503. „Das in der mittleren Abtheilung liegende erhält grössere Breite oder auch – namentlich in französischen Kathedralen, wie fig. 501 auf nachstehender Seite zeigt – die Form einer mächtigen Rose, die nun in reichster Weise durch ein strahlenförmiges Maasswerk verziert wird [...] Mehr äusserlich decorativ muss es genannt werden, wenn eine horizontale Galerie, den Körper des Langhauses maskirend, den Mittelbau bekrönt.“ Illetve uo. 515. „[...] dass namentlich die Façade (vgl. Fig. 518, 522, 524) durch ein grosses Rosenfenster und statuengeschmückte Galerien in wohlthuender, ächt künstlerischer Weise den Horizontalismus aufrecht hält.“

120 *Lübke* i. m. (55. j.) 515. „Auch die Thürme schwingen sich selten zu der kühnen Durchbrechung des Helms auf, die wir in Deutschland mehrfach finden werden [...]"

121 *Schmaase* i. m. (56. j.) 191. „Allein zur vollen Ausführung gelangte er nur in seltenen Fällen, in grosser Dimension und mit reichem durchbrochenen Maasswerke des Helms fast nur in Deutchland, in Frankreich seltener und nie so reich geschmückt und luftig durchbrochen, in England fast nie, indem hier die meisten Thürme an ihrem viereckigen Theile mit einer Gallerie und vier isolirten Eckfialen bekrönt und beendigt sind.“

122 Uo. 186. „Man benutzte sie daher, um die Portale noch grösser und reicher zu machen, indem man die Gliederung derselben bis an den äusseren Rand fortsetzte, sie also über die Mauer weit hinausreichen liess, wie eine Art Vorhalle.“

123 Uo. 183–184. „Eine Aenderung der Anordnung trat dadurch ein, dass man die Thüröffnung jetzt meistens durch einen mittleren Pfosten theilte. Dies wurde nöthig, um dem sehr viel gösser gewordenen Bogenfelde eine Stütze zu geben [...]"

124 Uo. „Denn dieser Mittelpfosten gab nun eine geeignete Stelle, um die Statue einer Hauptperson, etwa der Jungfrau Maria oder des Schutzheiligen der Kirche, anzubringen, für welche die anderen Statuen an der Seitenwände als begleitende Nebenfiguren erschienen.“

125 *Lübke* i. m. (55. j.) 515. „Dass der gothische Styl im nordöstlichen Frankreich, dem alten Franzien, ja genauer gesagt in der Schule von Paris, zuerst entstanden ist und

von dort sich nach allen Seiten weiter verbreitet hat, wurde bereits bemerkt.“

126 Uo. „Man unterschied nun in Frankreich wie in den übrigen Ländern drei Hauptepochen des gothischen Styles, die man als primäre, secundäre und tertiäre bezeichnet hat. Die erste würde das dreizehnte, die zweite das vierzehnte, die dritte das fünfzehnte und den Anfang des sechzehnten Jahrhunderts ungefähr umfassen.“

127 Uo. „Für die Charakteristik der gothischen Architektur in Frankreich mögen im Allgemeinen die Grundzüge gelten, die wir bei der Darstellung des Systems bereits entwickelt haben. Nur ist festzuhalten, dass hier der Styl nicht wie in anderen Ländern sofort in fertiger Form auftritt, sondern dass Frankreich es war, welches den Neuen Styl zu gestalten und in verschiedenen Entwicklungsstadien allmählich auszuprägen hatte.“

128 Uo. „Gerade dies Ringen und Streben nach einer neuen architektonischen Schöpfung verleiht den in Frankreich so zahlreich vorhandenen Werken jener ersten Epoche einen Hauch der Unmittelbarkeit, Frische und Jugendlichkeit, welcher gerade diese Werke vorzugsweise zum anziehenden Gegenstande des Studiums macht.“

129 Uo. 515–516. „[...] die Detailbildung oft noch ganz romanisch ist, während die Construction bereits das neue Gesetz kund gibt. Ja in den ersten gothischen Bauten ist selbst der halbkreisförmige Chorschluss mit seinem Umgang und radiaten Halbkreisnischen, ganz wie ihn die romanische Epoche in Frankreich ausgebildet hatte, völlig beibehalten.“

130 Uo. 516. „Das Langhaus hat die dieser Gruppe gemeinsame, ebenfalls noch auf älterer Tradition beruhende Anlage vollständiger Emporen über den Seitenschiffen, welche sich (vgl. Fig 512) mit Säulenarkaden gegen den Mittelraum öffnen; darüber aber zieht sich noch als Wanddecoration ein eigentliches Triforium mit kleinen Säulenstellungen hin. Wie bei diesen Bauten das Aeusserer sich gestaltet, namentlich wie an den runden Mauern der Chortheile die schweren massenhaft aufgeführten Streben noch als ein bloss äusserlich hinzutretendes Element sich kundgeben [...]"

131 Uo. „An der Façade dagegen, die 1140 beendet wurde, wechseln noch Spitzbogen und Rundbogen [...]"

132 Uo.

133 Uo. 516–517.

134 Uo. 517. „An dem unter Fig. 515. gegebenen Chorgrundriss von S. Remy zu Rheims, der dritten Kirche dieser Gruppe, gegen 1164–1181 im Chor und der Westfaçade neu aufgebaut [...]" A „Steindl-füzetekben“ az 1161–1181-es periódus szerepel, talán másolási hiba folytán.

135 Uo. 518. „Ungefähr die gleiche Stufe der Entwicklung bietet die kleine, zierlich durchgeführte Kirche S. Laumer zu Blois, erbaut von 1138–1210 (Fig. 513).“

136 Uo. 518. „Eine zweite Gruppe bilden mehrere bedeutende Kathedralen, an denen ungefähr gleichzeitig nach der Mitte des 12. Jahrh. durchgreifende Umbauten vorgenommen wurden, und die wieder in manchen gemeinsamen Zügen das neue System ausprägen. Wie auch hier in der Anlage und den Details romanische Motive noch überwiegen, so treten dieselben sogar noch mit verstärkter Betonung in der Beibehaltung der grossen quadratischen, sechstheiligen Gewölbjoche, und den vollständigen Emporen über den Seitenschiffen hervor. Merkwürdig erscheint es dagegen, dass der gegliederte romanische

Pfeiler verlassen wird und an seine Stelle die derbe, kurze Rundsäule (mit dem Eckblatt auf der Basis) tritt [...]“

137 Uo. 518. „Dahin gehört zunächst die Kathedrale von Laon, deren Chor gegen 1173 im Wesentlichen als vollendet erscheint.“

138 Uo. „[...] die ganze Kirche misst sammt dem seltsamer Weise rechtwinklig schliessenden Chor 330 Fuss [...]“

139 Uo. 520. alapján a felszentelés éve 1182 volt. Talán másolási hiba folyományaként szerepel a kéziratban az 1183-as esztendő.

140 Uo. „[...] das alles tritt hier mit einer Wirkung und Harmonie auf, dass der Einfluss dieser Façade für die übrigen französischen Bauten massgebend wurde.“

141 Helyesen: Braine.

142 L. *Marosi*: Steindl... i. m. (59. j.) 39.

143 *Lübke* i. m. (55. j.) 522.

144 Uo. 523. „Waren dies nur Vorbereitungsstufen, recht eigentlich nur Uebergangsphasen, so gewinnt nun mit dem Anfang des 13. Jahrh. bei einer nahe zusammenhängenden Reihe von Kathedralen der neue Styl eine bestimmtere Physiognomie, eine schärfere Consequenz der Durchführung.“

145 Uo. „Die schwere, düstere Anlage macht einer leichteren, freieren Platz, die Emporen werden durchweg beseitigt und dafür Triforien angebracht, die Fenster, die nun ein vollständiges Maasswerk erhalten, werden länger und breiter gebildet, aus den kurzen, derben Säulen entwickeln sich schlanke, gebündelte Rundpfeiler; damit hängt aber zusammen, dass die schmalen Gewölboche eintreten und der ganze architektonische Rhythmus einen lebendigeren, rascheren Pulsschlag verräth.“

146 Uo. „Als ein heftiger Brand im J. 1195 sie verheerte [...]“

147 Uo. 523–524. „Der Chor dagegen (vergl. Fig. 520) schliesst sich mit seiner fünfschiffigen Anlage und den doppelten Umgängen, aus welchen drei grosse und vier weit kleinere Apsiden vortreten, der Pariser Kathedrale an.“

148 Uo. 524. „Das ganze Innere, Chor, Querschiff und Langhaus aus einem Gusse, macht den Eindruck strengen, feierlichen Ernstes.“

149 Uo. „Die mächtigen Kreuzarme mit ihren bildwerkgeschmückten drei Portalen und den beabsichtigten Thürmen sind für sich schon eine der glänzendsten architektonisch-plastischen Schöpfungen dieser an grossen Conceptionen so reichen Epoche.“

150 Uo.

151 Uo. 524–25. „Erst an dem dritten Monumente dieser Reihe, der Kathedrale von Amiens, gewinnt die französische Gothik das Gepräge des vollkommen klar durchgeführten Systems.“

152 Uo. „[...] von 1220 bis 1288 erbaut [...] Der Chor (Fig. 523) hat die fünfschiffige Anlage, den einfachen Umgang mit einem Kranz von sieben Kapellen.“

153 Uo. 526. „Das Mittelschiff erhebt sich bei 42 Fuss Weite bis zu der beträchtlichen Scheitelhöhe von 132 Fuss, die Seitenschiffe bis zu 62 Fuss.“

154 Uo. „Das Mittelschiff erhielt daher 45 Fuss Weite und die bedeutende Höhe von 146 Fuss. Im J. 1269 war der Chor fast vollendet und 1272 konnte er geweiht werden; aber schon zwölf Jahre später stürzte der überkühne Bau zusammen.“

155 Uo. 527. „Die dreischiffige Anlage der unteren, die durch die niedrigen Verhältnisse bedingt wurde (21 Fuss

hoch bei 32 Fuss Breite), die schlanken, edlen Dispositionen der oberen, die 60 Fuss hoch und 91 Fuss lang ist [...]“

156 Uo. 528. „Ferner zeigt die Kathedrale von Le Mans (vgl. Fig. 527), wo seit 1217 an das ältere Langhaus ein grossartiger Chorbau gefügt wurde, diesen in einer Häufung der Motive – doppelten Umgang und dreizehn Kapellen von ungewöhnlicher Tiefe – die bereits über das Klare, Regelmässige hinausgeht.“

157 *Schnaase* i. m. (56. j.) 515. „Es ist wahrscheinlich, dass dieser Theil nach einem Brande von 1165, der berichtet wird, entstanden ist.“

158 Helyesen: Coutances.

159 *Lübke* i. m. (55. j.) 534. „[...] aber die Querschiffarme nehmen an ihrer Ostseite je drei durch Pfeiler getrennte Kapellen auf, die nach aussen geradlinig schliessen [...]“

160 Uo. 536. „Noch sind einige Gebäude zu nennen, welche zwar die reichere Anlage der nordischen Kathedralen in der Chorbildung anstreben, aber dieselbe zu vereinfachen trachten, ohne ein wesentliches Element dabei aufzugeben. Sie ziehen Umgang und Kapellenkranz so zusammen, wie es der Chor der S. 397 abgebildeten Kathedrale von Tournay zeigt [...]“

161 Uo. 533–534. „Sie wurde 1282 begonnen, aber erst 1512 vollendet.“

162 Uo. 536. „Der Bau, im 13. Jahrh. ausgeführt und 1275 eingeweiht [...]“

163 Vö. *Dehio-Bezold* i. m. (64. j.) Lief. VI., Atl. IV., Taf. 395. 4.

164 Uo. Atl. III., Taf. 156., 158., 161.

165 *Förster* i. m. (63. j.) 1., 1855, 29. „Wir wissen nur, dass die Einweihung desselben am 14. Oct. 1019 mit grossem Gepränge durch Adalbert, Bischof von Basel, erfolgte in Gegenwart des Kaisers Heinrich und etlicher Fürsten und benachbarten Bischöfe, namentlich des Erzbischofs Poppo von Trier, der Bischöfe Barnarius von Strassburg, Rodoardus von Contanz, Hugo von Genf und des Bischofs von Lausanne, sowie des Vorsther der kaiserlichen Capelle. Von da an fehlen uns alle Nachrichten über die weitem Schicksale des Münsters bis zum Jahre 1356, in welchem der grösste Theil der Gewölbe, die beiden Thürme, die (voraussetzlich bestandene) Kuppel über der Kreuzung, und die obere Umfassungsmauer des Chors bei einem fürchterlichen Erdbeben einstürzten. Unter Bischof Senno wurde sodann binnen neun Jahren die Kirche wieder hergestellt [...]“

166 Mivel *Förster* művének X. kötetében (*Förster* i. m. [63. j.] 10. 1866, 47.) csupán szűkszavúan – az építész és a datálás említése nélkül – esik szó a berni Münsterről, a hivatkozás valószínűleg a VII. kötet Matthäus Ensingert és az ulmi Münstert bemutató fejezetére vonatkozik – téves forrásmegjelöléssel. Vö. *Förster* i. m. (63. j.) 7., 1861, 38.

167 *Lübke* i. m. (55. j.) 542. „In Holland ist eine Anzahl von meist grossartig angelegten Kirchen erhalten, die, grösstentheils aus Backsteinen erbaut [...] Die Wölbungen der hohen Mittelschiffe werden in der Regel durch interessante Holzconstruktion gebildet.“

168 Uo. 542. „[...] doch bieten die Grossen Kirchen zu Dordrecht und Breda Beispiele solcher Anlage, jene in ihren östlichen Theilen wahrscheinlich 1339 vollendet [...]“

169 Uo. 544. „Einfacher stellt sich die Halle zu Brügge ein dar, seit 1284 in langsamer Bauführung errichtet, in der Mitte durch einen massenhaften, fast ungeschlachten Glockenthurm überragt.“

170 Uo. 545–546. „Die höchste Pracht erreicht dann das Rathaus von Löwen, 1448 bis 1463 erbaut, in schmuckreichster Entfaltung allerdings die Perle des belgischen Profanbaues [...]“

171 Uo. 546. „In Holland ist das Rathaus zu Middelburg ein opulenter Bau aus spätester gotischer Epoche, durch üppige Decoration mit den belgischen Bauten wetteifernd.“

IMRE STEINDL'S NOTES. A NEW SOURCE FOR THE HISTORIOGRAPHICAL STUDY OF THE ARCHITECTURAL EDUCATION IN AUSTRIA-HUNGARY

Imre Steindl (1839–1902) is thought to be one of the most prominent architects of the Hungarian Historicism, whose active contribution to the Hungarian Neo-gothic architecture and restoration practices can hardly be overestimated. Albeit, his activity as an architect of the renowned late chief work of the international Gothic Revival, the Hungarian Parliament, as a leader of a prosperous atelier and as a driving force in the public life of the Hungarian architects has been studied intensively, to his work as professor at the Joseph Technical University of Budapest has been so far less attention given. Steindl began to teach as an ordinary professor of medieval architecture in 1870 and shaped the curriculum and educational methods following the traditions of his former *alma mater*, the Academy Fine Arts of Vienna. In this study, beyond the outline of the long 19th-century Hungarian architectural education and analysis the educational principals typical of Steindl's methods, the manuscript of the professor's lecture notes is published and analyzed,

with special regard to his historiographical orientation and scholarly reference points. The philological reading of the text points out, that Steindl compiled his lectures in question from the 'great syntheses' of the Berlin School of Art History, above all that of Wilhelm Lübke and Karl Schnaase. The detection of this kind of historiographical influence may contribute to the scholarship's image of Steindl's, furthermore the late 19th-century Hungarian architectural intelligentsia's erudition.

SALAMON Gáspár művészettörténész, PhD-hallgató, ELTE BTK Művészettörténeti Intézet / art historian, doctoral student in the Institute of Art History, Eötvös Loránd University, Budapest gasparsalamon@gmail.com

Kulcsszavak: építészképzés, historizmus, Steindl Imre, historiográfia, berlini művészettörténeti iskola / *Keywords:* architectural education, historicism, Imre Steindl, historiography, Berlin School of Art History